

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

งานวิจัยนี้เกี่ยวกับการศึกษา แนวคิด วิธีการ กระบวนการสร้างเครือข่ายและวิวัฒนาการของเครือข่ายของผู้นำสตรีในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อม กรณีศึกษาจังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งวิฤตการณ์ด้านสิ่งแวดล้อมเป็นผลลัพธ์มาจากการพัฒนา การทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องจึงได้แก่

1. แนวคิดในการพัฒนาอย่างยั่งยืน
2. แนวคิดสตรีในการพัฒนาอย่างยั่งยืน
3. สตรีกับการจัดการสิ่งแวดล้อม
4. แนวคิดเครือข่ายสังคม
5. แนวคิดการมีส่วนร่วม
6. งานวิจัยสตรีกับสิ่งแวดล้อม

1. แนวคิดในการพัฒนาอย่างยั่งยืน

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2540 : หน้า 19-20,136-156,164) ได้อธิบายไว้ในนิเวศ เศรษฐศาสตร์และนิเวศวิทยาการเมืองว่าเมื่อแนวคิดการพัฒนาแบบยั่งยืนปรากฏขึ้นมาใหม่ๆ ในช่วงปลายทศวรรษที่ 1980 หลายฝ่ายเห็นว่าเป็นความคิดที่ดีที่จะมีการพัฒนาแบบนี้ เศรษฐกิจขยายตัวต่อไปได้พร้อมกับคุณภาพสิ่งแวดล้อมที่ดีด้วย ทั้งสองสิ่งไม่มีความขัดแย้งกัน แนวคิดนี้จึงได้รับการต้อนรับอย่างกว้างขวางจากนักวางแผนพัฒนาที่นิยมแนวทางปฏิรูปโดยมองกันว่าการแก้ไขปัญหาแนวนี้มีลักษณะแบบทุกฝ่ายได้ไม่มีใครเสีย(Win-Win Solution) แต่ในระยะหลังนักนิเวศวิทยาการเมืองเริ่มตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับความหมายของการพัฒนาแบบยั่งยืนว่าคู่มือในการพัฒนาแบบนี้ให้ความสำคัญมากขึ้นแก่สิ่งแวดล้อม แต่ถ้าพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้ว ความยั่งยืน หมายถึงขอให้สิ่งที่ดำรงอยู่แล้วดำรงอยู่ไป ส่วนการพัฒนาจะหมายถึง การขยายตัวทางเศรษฐกิจหรือความเจริญเติบโต ดังนั้นการพัฒนาแบบยั่งยืนก็คือการพัฒนาที่ต้องการให้การขยายตัวทางเศรษฐกิจดำรงอยู่ต่อไปอย่างยาวนาน โดยแก้ไขวิกฤตการณ์ของสิ่งแวดล้อมให้สำเร็จด้วย มิฉะนั้นแล้วมลภาวะที่รุนแรงและสิ่งแวดล้อมที่ทรุดโทรมจะเป็นอันตรายต่อการขยายตัวทางเศรษฐกิจในอนาคต มองในแง่

แล้วการพัฒนาแบบยั่งยืนเป็นความพยายามชนิดหนึ่ง ที่จะให้มีการปฏิรูปเพื่อปรับปรุงระบบอุตสาหกรรมนิยมไปในทิศทางที่เข้มแข็งมากขึ้นเพื่อให้ระบบนี้ได้อยู่รอดยาวนานแต่วิกฤตการณ์ทางสิ่งแวดล้อมจะได้รับการแก้ไขอย่างจริงจังหรือไม่เป็นเรื่องที่น่าสงสัย และในที่สุดได้ข้อสรุปว่าแนวทางการพัฒนาดังกล่าวเพียงแต่ช่วยบรรเทาความรุนแรงของปัญหาเท่านั้นเอง โดยแนวคิดแรกมองปัญหาสิ่งแวดล้อมว่าเป็นผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการพัฒนา และต้องหาวิธีการแก้ไขที่มีประสิทธิภาพ ส่วนแนวคิดที่สองมองปัญหาสิ่งแวดล้อมในลักษณะการคุ้มครองป้องกันมิให้ปัญหานี้เกิดขึ้น จะเห็นได้ว่าโดยเนื้อแท้แล้วการพัฒนาแบบยั่งยืนดังกล่าวคงยึดมั่นในอุดมการณ์อุตสาหกรรมนิยม ซึ่งเน้นวิธีการผลิตและวิถีชีวิตแบบทุนนิยมผสมการนิยมวัตถุ ระบบทั้งระบบยังอยู่บนพื้นฐานของปรัชญาที่เน้นความสำคัญของมนุษย์ ไม่ใช่ความสำคัญของธรรมชาติ การพัฒนาตามแนวทางนี้จึงยังคงเป็นตัวทำลายล้างธรรมชาติ จนถึงขั้นทรัพยากรธรรมชาติหมดไปจากโลกก่อให้เกิดวิกฤตการณ์กระทบต่อความอยู่รอดของมนุษย์ ดังนั้นการแก้ไขปัญหาที่มีประสิทธิภาพมากที่สุดจึงต้องแก้ที่ต้นตอ โดยปรับเปลี่ยนระบบอย่างถอนรากถอนโคนไปสู่แนวเนวิเวศวิทยานิยมโลกทัศน์ที่สอดคล้องกับเป้าหมายความยั่งยืน คือโลกทัศน์แนวเนวิเวศวิทยานิยม ซึ่งมีเนื้อหาหลักอยู่ 4 ข้อด้วยกัน คือ

- (1) โลกของเรามีขีดจำกัดทางด้านทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรนี้ก็มีไว้สำหรับสรรพสิ่งที่มีชีวิต (ไม่ใช่สำหรับมนุษย์เท่านั้น)
- (2) มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ไม่อาจแยกจากธรรมชาติและต้องขึ้นอยู่กับกฎธรรมชาติ
- (3) อนาคตของมนุษย์อยู่ที่การดำรงชีวิตร่วมกับธรรมชาติไม่ใช่เข้าไปพิชิต หรือทำการครอบงำธรรมชาติ
- (4) ทุกชีวิตในโลก(ไม่ใช่มนุษย์เท่านั้น)ต้องการระบบนิเวศที่มีเสถียรภาพเพื่อการดำรงอยู่อย่างยาวนาน

โลกทัศน์แนวเนวิเวศวิทยานิยมนี้แฝงไว้ด้วยหลักปรัชญาสำคัญ 2 ประการ คือ ความยุติธรรมทางสังคม และความยุติธรรมทางนิเวศ ในที่นี้ความยุติธรรมทางสังคม ครอบคลุมถึงความยุติธรรมต่อคนรุ่นหลังในอนาคต ความยุติธรรมต่อคนรุ่นเดียวกันซึ่งอยู่บนพื้นพิภพร่วมกันทางนิเวศ หลักความยุติธรรมทางสังคมทั้งสองแบบนี้ย้ำว่าชนรุ่นเรามีภาระหน้าที่ที่จะต้องดูแลสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติให้ได้อย่างยั่งยืน เพื่อที่จะได้ส่งมอบมรดกนี้ให้แก่คนรุ่นหลังในอนาคต ในขณะที่เดียวกันก็มีภาระหน้าที่ปกป้องคุ้มครองสิ่งแวดล้อมเพื่อความสุขสมบูรณ์ของผู้คนทั้งโลกซึ่งมีชีวิตอยู่ร่วมกับเราในยุคปัจจุบันด้วย นั่นคือ ไม่ทำลายธรรมชาติ หรือครอบครองทรัพยากรเอาไว้แต่ผู้เดียวจนคนอื่นต้องได้รับความเดือดร้อน ส่วนความยุติธรรมทางนิเวศเป็นหลักการที่ย้ำว่ามีใช้

ให้ความยุติธรรมแก่มนุษย์เท่านั้นแต่ต้องให้ความยุติธรรมแก่ธรรมชาติด้วย เช่นเดียวกับมนุษย์ ธรรมชาติก็มีสิทธิที่จะดำรงชีวิตอยู่ เราช่วยกันคุ้มครองธรรมชาติมิใช่เพื่อมนุษย์เท่านั้น หากแต่เป็นไปเพื่อชีวิตทั้งหมดในโลกธรรมชาติ

หลักการความยุติธรรมทางนิเวศจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางแนวคิดที่สำคัญคือ การปฏิบัติการทางการเมืองเพื่อแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมจะถูกเคลื่อนย้ายจากรัฐ ไปสู่ ชุมชนท้องถิ่น ชาวพื้นบ้านย่อมรู้จักปัญหาพื้นฐานของตนเองได้ดีที่สุดและอยู่ในฐานะที่จะจัดการตนเองได้ ในทัศนะของนิเวศเศรษฐศาสตร์ การพัฒนาที่ยั่งยืนอย่างน้อยที่สุดควรมีหลักการ 3 ข้อ ดังต่อไปนี้

(1) เน้นแนวคิดของความเหมาะสมหรือทางสายกลาง กล่าวคือ การพัฒนาควรให้ความสำคัญแก่เรื่องคุณภาพชีวิต คุณภาพสิ่งแวดล้อม ความยั่งยืนของระบบนิเวศและความยุติธรรมทางสังคมมากกว่าเรื่องการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ตลาดเสรีและการแสวงหากำไรสูงสุด

(2) ละทิ้งแนวทางการพัฒนาที่นิยมวัตถุดิบ กล่าวคือ วิธีชีวิตแบบตะวันตกที่เรียบง่ายและสอดคล้องกับธรรมชาติ เป็นสิ่งที่ควรแสวงหามากกว่าที่จะลุ่มหลงในวิถีชีวิตแบบทุนนิยมที่เน้นการเพิ่มขึ้นของวัตถุอย่างไม่สิ้นสุด

(3) ให้ความสำคัญแก่หลักการพึ่งตนเองระดับท้องถิ่น กล่าวคือ การปลดปล่อยพัฒนาการออกจากระบบเศรษฐกิจโลก และแสวงหาระบบเศรษฐกิจที่พึ่งตนเองระดับท้องถิ่น(มีขนาดเล็กและใช้เทคโนโลยีสายกลาง)จะเป็นวิธีการที่ส่งเสริมให้มีการใช้ทรัพยากรอย่างจำกัดและมีผลกระทบน้อยที่สุดต่อระบบนิเวศ

แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ไม่อาจสำเร็จได้ถ้าไม่มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างจิตสำนึกของประชาชน ในที่นี้คือการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ ในการเสนอวิธีการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม นักคิดกระแสหลักจะเน้นแต่เรื่องการวางแผนและการจัดการอย่างมีประสิทธิภาพโดยไม่เอ่ยถึงเรื่องโลกทัศน์เลย แนวคิดนี้อาจจะเป็นจริงก็ได้เพราะเขาคำนึงแต่เรื่องความยั่งยืนของการพัฒนา มิได้คำนึงถึง ความยั่งยืนทางนิเวศ ถ้าเราต้องการบรรลุถึงความยั่งยืนทางนิเวศ มีความจำเป็นที่จะต้องแก้ไขที่ต้นตอโดยปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ที่ดำรงอยู่ไปสู่โลกทัศน์แนวนิเวศวิทยานิยม วิธีการที่เหมาะสมและดีที่สุดก็คือ ต้องเริ่มต้นจากท้องถิ่นโดยตรง(ภูมิปัญญาท้องถิ่น) มีแรงจูงใจอะไรบางอย่างที่จะกระตุ้นให้เกิดความยั่งยืน ซึ่งในโลกของความเป็นจริง มีอำนาจและอิทธิพลผลประโยชน์ของชนชั้นที่ครอบงำสังคมอยู่เป็นอุปสรรคกีดขวาง มองในแง่นี้แล้ว การพัฒนาไปสู่ความยั่งยืนทางธรรมชาติและชุมชนสังคม ตามแนวเศรษฐศาสตร์สีเขียวมีอุปสรรคที่สำคัญ คือ ระบบเศรษฐกิจการเมือง ขวางกั้นอยู่ ทางแก้จึงต้องสร้างให้เกิดการเคลื่อนไหวทางสังคม โดย

(1) ปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ พร้อมกับเข้าไปสู่ท้องถิ่นนิยม เพื่อหลีกเลี่ยงหายนะทางนิเวศ

นักวิชาการท้องถิ่นต้องผนึกกำลังกันเสนอแนวคิด โลกทัศน์ใหม่ ว่าต้องยุติการครอบงำธรรมชาติ และการครอบงำสังคมในเวลาเดียวกัน แต่การที่จะพูดถึงเรื่องสิ่งแวดล้อมเพียงอย่างเดียวโดยไม่เอ่ยถึงปัญหาสังคมเลยย่อมเป็นไปได้ เพราะทั้งสองปัญหาเกิดขึ้นในกระบวนการเดียวกัน เพื่อแก้ไขวิกฤตการณ์ต้องปรับเปลี่ยนระบบและโครงสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง อย่างรอบด้าน รวมถึงการสร้างจิตสำนึกใหม่ทางนิเวศที่จะกระตุ้นให้เกิดการตื่นตัวเกี่ยวกับธรรมชาติและตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องสร้างสังคมใหม่ที่มีความเป็นธรรมไว้การกคชัษุครีค

(2) สร้างการเคลื่อนไหวสีเขียวในระดับรากหญ้า ความยั่งยืนทางนิเวศจะประสบความสำเร็จได้ดีที่สุดก็ต่อเมื่อมีการดำเนินการโดยชุมชนของท้องถิ่นเอง ในระยะหลังๆนี้ประชาชนจะมีบทบาทในการพัฒนาเพื่อความยั่งยืนมากขึ้น เราจะเห็นว่าทั่วโลกมีการเคลื่อนไหวในระดับรากหญ้าเพื่อเรียกร้องสิทธิทางสิ่งแวดล้อมและสิทธิในการกำหนดชะตากรรมของตนเองมีมากขึ้น มีแนวโน้มว่าขบวนการนี้จะทรงพลังมากยิ่งขึ้นจนศูนย์กลางอำนาจไม่อาจนิ่งเฉยอยู่ได้

หลักการการพัฒนาที่ยั่งยืน ประกอบด้วย

(1) การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน ให้ชุมชนมีสิทธิในการดูแลรักษาชุมชนเอง การเข้าถึง การควบคุมการใช้ทรัพยากรและการสร้างวินัยท้องถิ่น ตลอดจนการที่สิทธิชุมชนจะต้องได้รับการยอมรับซึ่งเป็นรากฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืน

(2) กิจการต่าง ๆ ควรเป็นไปบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น และข้อปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมประเพณีท้องถิ่น สนองตอบต่อความต้องการของชุมชนท้องถิ่น

(3) การมีส่วนร่วมจากระดับต่าง ในการคิดริเริ่ม วางแผน ตัดสินใจ ได้รับผลประโยชน์ ตลอดจนการได้รับการแจ้งข่าวสารข้อมูล ปรึกษาหารือและเกี่ยวข้องในขั้นตอนการวางแผน นำแผนแปลงไปสู่ภาคปฏิบัติและจัดการโครงการพัฒนา

(4) ความเสมอภาคทางเพศ ระหว่างบทบาทของหญิงและชาย

(5) สิทธิของคนพื้นเมืองและชนกลุ่มน้อย ต้องได้รับการสนับสนุนเพื่อรักษาความหลากหลายทางด้านทรัพยากร ภูมิปัญญาท้องถิ่นและความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตที่ยั่งยืนและการปฏิสัมพันธ์กับโลกที่อยู่อาศัย และเพื่อการเรียนรู้เชื่อมค่อระหว่างของวัฒนธรรมที่กำลังจะสูญหายไป

(6) ความหลากหลายทางชีวภาพและการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ วิธีการพัฒนาอย่างยั่งยืนต้องพิจารณาสิ่งมีชีวิตเป็นโซ่หรือห่วงของวงจรชีวิตของโลก ดังนั้น สิ่งที่เกี่ยวข้องพัน คือ สิทธิในการเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรธรรมชาติ

(7) ลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอกรวมทั้งเทคโนโลยี การช่วยเหลือและการตลาดทุกระดับ จะนำไปสู่การพึ่งพาตนเอง (อนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์,2541)

จากการทบทวนวรรณกรรมดังกล่าวข้างต้น สรุปได้ว่า แนวทางการพัฒนาที่เน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการทำลายสิ่งแวดล้อม ดังนั้นการพัฒนาอย่างยั่งยืนจะต้องคำนึงถึงความยุติธรรมทางสังคมและทางนิเวศ ให้ความสำคัญแก่คุณภาพชีวิต สิ่งแวดล้อม เน้นการพึ่งตนเองระดับท้องถิ่น การบรรลุถึงแนวทางดังกล่าวต้องปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ที่เป็นอยู่ไปสู่แนวนิเวศวิทยานิยมโดยสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน ให้ชุมชนมีสิทธิในการจัดการทรัพยากรโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น มีส่วนร่วมในการคิด วางแผน ตัดสินใจ ลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอกรวมทั้งเทคโนโลยี ซึ่งแนวคิดในการพัฒนาอย่างยั่งยืนนี้สามารถใช้อธิบายและวิเคราะห์ถึง ความเชื่อ ความรู้ ทักษะ ความเข้าใจ ของผู้นำสตรี อันเป็นแนวคิดในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของผู้นำสตรีในการศึกษาครั้งนี้ได้

2. แนวคิดสตรีในการพัฒนาอย่างยั่งยืน

Micheal Keating ได้กล่าวไว้ใน The Earth Summit's Agenda for Change(1992) ว่าสตรีมีประสบการณ์และความรู้ที่สั่งสมมานานในเรื่องการจัดการและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ แต่บทบาทในการบรรลุถึงการพัฒนาอย่างยั่งยืนถูกจำกัดโดยอุปสรรคต่างๆ เช่น การเลือกปฏิบัติ ขาดการศึกษา ขาดการใช้ที่ดินและความไม่เท่าเทียมกันในการทำงาน รัฐบาลควรพิจารณาจัดทำกลยุทธ์ภายในปี ค.ศ.2000 ที่จะขจัดสิทธิขัดขวางต่างๆต่อสตรีทางด้าน กฎหมาย การบริหาร วัฒนธรรม พฤติกรรมเศรษฐกิจและสังคม เพื่อให้สตรีสามารถเข้ามีส่วนร่วมในการพัฒนาอย่างยั่งยืนและในกิจกรรมสาธารณะอย่างเต็มที่ ประเทศต่างๆควรเพิ่มสัดส่วนสตรีที่เป็นนักบริหาร นักวางแผน นักวิทยาศาสตร์ ที่ปรึกษาทางวิชาการ ผู้จัดการและเจ้าหน้าที่ส่งเสริมในด้านสิ่งแวดล้อม และการพัฒนา ขจัดการไม่รู้หนังสือของสตรี ให้เด็กหญิงได้มีโอกาสศึกษาในระดับประถมและมัธยมและให้การฝึกอบรมในเรื่องวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแก่สตรีที่สำเร็จการศึกษาไปแล้ว โดยรัฐบาลจะต้องส่งเสริมบทบาทสตรี ดังนี้

- (1) ให้สตรีมีบทบาทในการจัดการระบบนิเวศ ทั้งในระดับชาติและระหว่างประเทศและในการควบคุมมิให้สิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมลง
- (2) ให้การรักษาพยาบาลที่ครบถ้วนแก่สตรี รวมทั้งดูแลก่อนคลอดบุตร การใช้น้ำนมมารดาเลี้ยงบุตร ให้ข้อมูลเรื่องการดูแลมารดาและเด็ก การวางแผนครอบครัวและการเป็นมารดาอย่างรับผิดชอบ

(3) ลดปริมาณงานที่มีอยู่จำนวนมากของสตรีและเด็กหญิงทั้งในบ้านและนอกบ้าน รวมถึงการร่วมมือกับนายจ้างและองค์กรต่างๆ ในการจัดตั้ง โรงเรียนอนุบาลหรือสถานเลี้ยงเด็ก ในราคาที่เหมาะสม จัดทำแผนงานระดับชาติที่จะส่งเสริมให้บุรุษรับภาระงานในบ้านเท่าเทียมกับสตรี

(4) จัดหาเงินทุนในรูปแบบต่างๆ ให้กับสตรีมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคธุรกิจที่ไม่เป็นทางการ เช่น กลุ่มแม่บ้าน

(5) ให้สตรีมีสิทธิในทรัพย์สินและเข้าถึงปัจจัยและอุปกรณ์ต่างๆ ในการเกษตร

(6) ดำเนินมาตรการต่างๆ ที่จำเป็นเพื่อขจัดความรุนแรงที่กระทำต่อสตรี ดำเนินงานที่จะขจัดภาพลักษณ์ของสตรีในทางลบ การมองสตรีที่เป็นแบบฉบับเดียวกัน การมีทัศนคติและอคติต่างๆ ที่ต่อต้านสตรี

(7) ให้สตรีซึ่งเป็นผู้บริโภค มีความตื่นตัวที่จะลดหรือขจัดการบริโภคที่ไม่ยั่งยืน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศอุตสาหกรรม ซึ่งจะช่วยสนับสนุนให้ผู้ผลิตๆ สินค้าที่ปลอดภัยกับสิ่งแวดล้อมและสังคมให้มากยิ่งขึ้น

(8) เริ่มต้นที่จะนำเอามูลค่าการทำงานของสตรีที่ไม่ได้รับผลตอบแทนเป็นตัวเงิน รวมทั้งการทำงานบ้านรวมเข้าไว้ในการวัดสถานะทางเศรษฐกิจของประเทศด้วย

เพื่อให้เกิดความยั่งยืนในระยะยาว แผนพัฒนาต้องดำเนินการในเรื่องการอนุรักษ์และคุ้มครองทรัพยากร นโยบายการพัฒนาที่มุ่งเน้นเฉพาะการเพิ่มผลผลิตโดยไม่คำนึงถึงความยั่งยืนของทรัพยากรที่เป็นฐานรองรับการผลิตแล้ว จะนำไปสู่การถดถอยของผลผลิตในเวลาใดเวลาหนึ่ง และอาจจะทำให้ความยากจนเพิ่มมากขึ้น หนทางหนึ่งที่รัฐบาลจะสามารถส่งเสริมการพัฒนาก็คือการมอบความรับผิดชอบและทรัพยากรให้กลุ่มชนในท้องถิ่นและสตรีมากยิ่งขึ้น องค์กรประชาชน องค์กรสตรีและองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นแหล่งที่มาสำคัญของนวัตกรรมหรือการค้นคิดสิ่งใหม่ๆ และการดำเนินงานพัฒนาในระดับท้องถิ่น องค์กรเหล่านี้ได้พิสูจน์แล้วว่ามีความสามารถที่จะช่วยส่งเสริมการทำงานเลี้ยงชีพอย่างยั่งยืนได้ ประชาชนในท้องถิ่นจำเป็นต้องเข้าไปร่วมในการคุ้มครองและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะที่ยั่งยืน จำเป็นต้องเข้าถึงที่ดิน ทรัพยากรธรรมชาติ และมีเงินทุนเพียงพอเพื่อให้เกิดผลผลิต รวมทั้งมีส่วนแบ่งปันผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติในภูมิภาคของตน ประชาชนจำนวนมากจำเป็นต้องได้รับการศึกษาและฝึกอบรมเพิ่มเติมเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการผลิต ทั้งนี้ สามารถดำเนินการผ่านศูนย์ฝึกอบรมของชุมชนนั้น ๆ และมีการเชื่อมโยงระหว่างชุมชนเพื่อแลกเปลี่ยนความชำนาญซึ่งกันและกัน

สตรีกับสิ่งแวดล้อม

เมื่อปี พ.ศ.2538 ปฎิญาปักกิ่งได้ประกาศว่า มนุษย์เป็นศูนย์กลางแห่งการพัฒนาอย่างยั่งยืน โดยสตรีมีบทบาทสำคัญยิ่งในการพัฒนารูปแบบการผลิตและการบริโภค รวมทั้งวิธีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ยั่งยืนและปลอดภัยต่อระบบนิเวศวิทยา ธรรมชาติที่เสื่อมโทรมลงเป็นผลมาจากรูปแบบของการบริโภคและการผลิตที่ไม่ยั่งยืน โดยเฉพาะในประเทศอุตสาหกรรม ทำให้ความยากจนและความไม่สมดุลรุนแรงยิ่งขึ้น การร่วมมือกันขจัดความยากจนเป็นเงื่อนไขสำคัญสำหรับการพัฒนาที่ยั่งยืน เพื่อลดความเหลื่อมล้ำในมาตรฐานการครองชีพและสนองความต้องการของประชากรโลกให้ดีขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติที่ลดลงทำให้คนในชุมชน โดยเฉพาะสตรีต้องสูญเสียกิจกรรมสร้างรายได้ไป ในขณะที่ต้องทำงานที่ไม่ได้รับค่าตอบแทนมากขึ้น สุขภาพและคุณภาพชีวิตของเด็กผู้หญิงและสตรีทุกวัยควรได้รับความสนใจ และยอมรับเป็นพิเศษต่อบทบาทและสถานการณ์เฉพาะของสตรีในชนบทซึ่งการได้เข้าถึงการฝึกอบรม ที่ดิน ทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรการผลิต สินเชื่อโครงการพัฒนา และโครงสร้างสหกรณ์ สามารถช่วยให้คนเหล่านั้นมีส่วนร่วมในการพัฒนาที่ยั่งยืนได้เพิ่มขึ้น ความเสี่ยงจากอันตรายที่มีอยู่ในสิ่งแวดล้อมทั้งภายในบ้านและสถานที่ทำงานอาจมีผลกระทบต่อสุขภาพของสตรีมากเกินไป เนื่องจากสตรีรับพิษของสารเคมีได้ไวกว่าบุรุษ ความเสี่ยงดังกล่าวจะสูงเป็นพิเศษในเขตเมือง และในเขตรายได้ต่ำ ซึ่งมีโรงงานอุตสาหกรรมที่สร้างมลภาวะกระจุกตัวกันอยู่มาก

สตรีเป็นผู้ค้าจุนครอบครัวและชุมชนของตนด้วยการจัดการและใช้ทรัพยากรธรรมชาติ กระบวนการพัฒนาต้องรวมเอาความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อมเข้ากับความเท่าเทียมของหญิงชายและความเป็นธรรมทั้งในหมู่คนรุ่นเดียวกันและระหว่างรุ่น แต่สตรีแทบจะไม่มีส่วนเลยไม่ว่าในระดับของการกำหนดนโยบาย และการตัดสินใจในการอนุรักษ์ พื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ประสิทธิภาพและทักษะของสตรีในเรื่องดังกล่าวมักไม่ได้รับความสำคัญ รวมทั้งในระดับบริหาร สตรีมักไม่ได้รับการฝึกฝนอย่างถูกต้องในวิชาชีพที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่สามารถทำหน้าที่ตัดสินใจ เช่น การเป็นผู้วางแผนการใช้ที่ดิน นักวิชาการ เกษตร นักวิทยาศาสตร์ทางทะเล และนักกฎหมายสิ่งแวดล้อม แม้ในกรณีที่ได้รับการฝึกอบรมการเป็นผู้บริหารทรัพยากรธรรมชาติ มีสตรีเป็นส่วนน้อยในสถาบันของทางการที่มีสมรรถนะในการกำหนดนโยบายในระดับชาติ ระดับภูมิภาค และระดับสากล สตรีไม่ค่อยได้มีส่วนร่วมอย่างเสมอภาคในการบริหารสถาบันการเงินและบริษัทขนาดใหญ่ ซึ่งการตัดสินใจมีผลกระทบต่อคุณภาพของสภาวะสิ่งแวดล้อม สตรีมักมีบทบาทนำในการส่งเสริมจริยธรรมสิ่งแวดล้อมและการมีส่วนร่วมของสตรีในการจัดการสิ่งแวดล้อมมักเกิดขึ้นในระดับท้องถิ่น เฉพาะอย่างยิ่งสตรีพื้นเมืองมี

ความรู้พิเศษในระบบนิเวศ สตรีในหลายชุมชนเป็นแรงงานหลักในการผลิตเพื่อยังชีพ ในบางภูมิภาค สตรีเป็นสมาชิกที่มั่นคงที่สุดของชุมชน เนื่องจากบุรุษไปทำงานในที่ห่างไกล ปล่อยให้สตรีอยู่กับชุมชน

การจัดการสิ่งแวดล้อมให้ได้ค่านั้นต้องใช้วิธีการหลากหลาย การมีส่วนร่วมและบทบาทนำของสตรีเป็นสิ่งจำเป็นมากในวิธีการดังกล่าว ในบริบทการพัฒนาทั่วโลกล้วนยอมรับว่า นโยบายการพัฒนาที่ยั่งยืนจะไม่ประสบความสำเร็จได้ในระยะยาวหากไม่ให้อหญิงและชายเข้ามามีส่วนร่วมด้วย ที่ประชุมเหล่านี้ได้เรียกร้องให้สตรีเข้าไปมีส่วนร่วมในการสร้างความรู้และการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อม เพื่อใช้ในการตัดสินใจและการจัดการทุกระดับ ประสบการณ์และการมีส่วนร่วมของสตรีต่อสิ่งแวดล้อมที่ถูกต้องเหมาะสมในแง่เพศจะต้องเป็นใจกลางของแผนปฏิบัติการสำหรับศตวรรษที่ 21 ดังนั้น รัฐบาลต้องส่งเสริมให้นโยบายหญิงชายเข้าไว้ในนโยบายและโครงการทั้งหลาย เพื่อแก้ไขปัญหาการไม่ยอมรับการมีส่วนร่วมของสตรีในการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ดังนี้

(1) ประกันโอกาสสำหรับสตรี โดยเฉพาะสตรีพื้นเมืองที่จะได้เข้าร่วมในการตัดสินใจเรื่องสิ่งแวดล้อมทุกระดับรวมทั้งในการบริหาร ออกแบบ วางแผน ดำเนินการและประเมินผลโครงการสิ่งแวดล้อม

(2) ให้และเพิ่มโอกาสสตรีได้เข้าถึงสารสนเทศ การศึกษา รวมทั้ง วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและเศรษฐศาสตร์ เพื่อเพิ่มความรู้ ทักษะ และโอกาสการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเรื่องสิ่งแวดล้อม

(3) สนับสนุนการปกป้องอย่างมีประสิทธิภาพและการใช้ความรู้ นวัตกรรม และการปฏิบัติของสตรีในชุมชนพื้นเมืองและท้องถิ่นนั้น ๆ รวมทั้งการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับการแพทย์แผนโบราณ ความหลากหลายทางชีวภาพและเทคโนโลยีพื้นเมือง และประกันว่า สิ่งเหล่านี้ได้รับการเคารพ ทำนุบำรุง ส่งเสริมและรักษาไว้อย่างยั่งยืนในเชิงนิเวศ และส่งเสริมการนำไปใช้อย่างกว้างขวางตามบทบัญญัติของกฎหมายที่สอดคล้องกับอนุสัญญาว่าด้วยความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนี้ต้องปกป้องทรัพย์สินทางปัญญาของสตรีเหล่านี้ตามกฎหมายของประเทศและระหว่างประเทศด้วยในกรณีที่เป็น

(4) ใช้มาตรการที่เหมาะสมเพื่อลดความเสี่ยงของสตรีจากภัยอันตรายจากสิ่งแวดล้อมทุกด้าน รวมทั้งการนำเทคโนโลยีอย่างสะอาดมาใช้ให้เหมาะสมโดยพิจารณาถึงวิธีการป้องกันล่วงหน้า ตามที่ตกลงกันไว้ในปฏิญญาว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา

(5) ใช้มาตรการเพื่อรวมเอามุมมองบทบาทหญิงชายเข้าไว้ในการออกแบบ และการดำเนินงานกลไกการจัดการทรัพยากรยั่งยืนและมีผลดีต่อสิ่งแวดล้อม เทคนิคการผลิต และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในเขตชนบทและเขตเมือง

(6) ใช้มาตรการเพื่อเสริมพลังให้สตรีในฐานะผู้ผลิตและผู้บริโภค เพื่อที่จะได้สามารถดำเนินงานร่วมกับบุรุษเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมอย่างมีประสิทธิภาพ

(7) ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่น โดยเฉพาะสตรีในการระบุความต้องการ บริการสาธารณะ การวางแผนเกี่ยวกับการใช้พื้นที่ การจัดหาและออกแบบโครงสร้างพื้นฐานในเขตเมือง (ปฏิญญาปักกิ่งและแผนปฏิบัติการเพื่อความก้าวหน้าของสตรี ,2538 : หน้า 233-240)

โดยสรุปจะเห็นได้ว่าสตรีมีประสบการณ์และความรู้ในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อม แต่ปัจจุบันมีอุปสรรคขัดขวางมิให้สตรีเข้ามีส่วนร่วมในการพัฒนาและการกำหนดนโยบายได้อย่างเต็มที่ ทางแก้จึงต้องขจัดสิ่งขัดขวางต่างๆเพื่อให้สตรีเข้ามีส่วนร่วมในการพัฒนาได้ โดยรัฐต้องส่งเสริมให้นำบทบาทหญิงชายไว้ในนโยบายและโครงการพัฒนาต่างๆ ให้สตรีมีบทบาทในการจัดการระบบนิเวศ ให้สตรีและชุมชนจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นด้วยตนเอง มีความเสมอภาคทางเพศ และสตรีต้องได้รับการศึกษาและฝึกอบรมเพิ่มเติม องค์กรสตรี องค์กรพัฒนาเอกชน จะช่วยส่งเสริมบทบาทสตรีได้มากขึ้น ซึ่งแนวคิดสตรีในการพัฒนาอย่างยั่งยืนนี้เป็นแนวคิดที่เน้นบทบาทสตรีสามารถใช้อธิบายและวิเคราะห์ถึง ความเชื่อ ความรู้ ทัศนคติ ความเข้าใจ ในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของผู้นำสตรีในการศึกษาคั้งนี้ได้

3. สตรีกับการจัดการสิ่งแวดล้อม

กาญจนา แก้วเทพ (2541 : หน้า 4-40) กล่าวถึงความสัมพันธ์ของผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อม และแนวทางการเสริมสร้างความเข้มแข็งของผู้หญิงไว้ใน ผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อมว่า ความสัมพันธ์ระหว่าง ผู้หญิงกับสิ่งแวดล้อม มี 3 ประเด็น คือ

(1) ผู้หญิงกับที่ดิน : แหล่งสร้างอาหารและชีวิต

ในระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม ผู้หญิงใช้ที่ดินเพื่อผลิตอาหาร เมื่อระบบเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลง ผู้หญิงต้องทำงานหนักกว่าเดิมโดยหาเลี้ยงชีพและผลิตเพื่อขายด้วย การเปลี่ยนแปลงนี้ทำลายการพึ่งตนเองของชนบท กล่าวคือ

ก. การปลูกพืชชนิดเดียวกันแทนการปลูกพืชหลายชนิดทำให้รูปแบบการบริโภคอาหารหมดความหลากหลาย

ข. การใช้เครื่องจักรในการเพาะปลูกขนาดใหญ่ และการเร่งผลผลิตแทนแรงงานของผู้หญิงทำให้ผู้หญิงถูกแย่งงานไป

ค. ในอดีตชาวนาจะเลือกใช้พันธุ์พืชหลายพันธุ์เพื่อให้เหมาะสมกับดิน โดยมีผู้หญิงเป็นผู้คัดเลือกเมล็ดที่แข็งแรงที่สุดจากผลผลิตครั้งก่อน แต่การผลิตเพื่อขายชานาซื้อพันธุ์พืชจากที่อื่นทำให้ผลผลิตสูงแต่อ่อนแอทำให้ไม่สามารถคัดเลือกพันธุ์ไว้ปลูกต่อไปได้ ผู้หญิงจึงหมดบทบาทการผลิตไปด้วย

ง. การใช้พันธุ์พืชใหม่ที่ทำให้ผลผลิตสูงแต่อ่อนแอต้องใช้ปุ๋ยเคมีและน้ำมาก ทำให้ดินเสื่อมคุณภาพ สารพิษตกค้างในน้ำเกิดผลกระทบต่อผู้หญิง ที่ทำหน้าที่หาน้ำมาบริโภคต้องเดือดร้อน

(2) ผู้หญิงกับการจัดหาหน้า

ผู้หญิงมีหน้าที่จัดหาหน้าไว้ใช้ในบ้าน การพัฒนาทำให้น้ำนำไปใช้เพื่อทางเศรษฐกิจ ทำให้น้ำขาดแคลนในชนบทและยังสร้างมลภาวะแก่น้ำ ทำให้ผู้หญิงชนบทเดือดร้อน

(3) ผู้หญิงกับป่า : แหล่งเชื้อเพลิง อาหารคนและสัตว์

เมื่อครั้งเป็นเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม ผู้ชายเป็นผู้ล่าสัตว์เพื่อเป็นอาหาร โดยมีผู้หญิงช่วยเก็บรวบรวมอาหาร ดังนั้นผู้หญิงจึงมีความรู้เกี่ยวกับป่าว่าต้นไม้แต่ละประเภทใช้ทำอะไร เมื่อเกิดการโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจทำให้ป่าไม่ถูกทำลาย ทำให้แหล่งอาหารหมดลงไป

ความสัมพันธ์ดังกล่าวข้างต้นเป็นบทบาทของผู้หญิงในอดีต แต่ในปัจจุบันการพัฒนาเศรษฐกิจมีผลกระทบต่อทางอ้อมแก่ผู้หญิง คือ

ก. ทำให้คุณค่างานที่ผู้หญิงทำลดลง เพราะการพัฒนาเศรษฐกิจจะให้คุณค่าแก่การผลิตที่เป็นสินค้าไปขายในตลาดเท่านั้น งานที่ผู้หญิงทำเป็นหลักคือ งานในภาคเศรษฐกิจแบบยังชีพและงานบ้านซึ่งเป็นงานที่ไม่ได้รับค่าจ้างและเป็นสิ่งที่ไม่ใช่งานและไม่มี ความหมายจึงไม่มีความหมาย

ข. อำนาจของผู้หญิงในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลดลง เพราะการพัฒนาทำให้เกิดความทันสมัยความมา ทำให้แบบธรรมเนียมเดิมที่เปิดโอกาสให้ผู้หญิงเข้าไปเก็บของป่าได้หมดสิ้นไปและดึงเอาทรัพยากรธรรมชาติออกจากการจัดการของผู้หญิง

ค. การพัฒนาทำให้เกิดการทำลายองค์กรและองค์ความรู้ของผู้หญิงเกี่ยวกับธรรมชาติลงไป เช่น กลุ่มหมอตำแย ก็ถูกทำลายลงไปด้วยเมื่อนาระบบสาธารณสุขแผนใหม่มาใช้

ขบวนการสตรี - นิเวศวิทยา วิเคราะห์ถึงปัญหาสิ่งแวดล้อมว่า ในระดับภายนอก ปัญหาสิ่งแวดล้อมสัมพันธ์กับโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมือง ตั้งแต่การกำจัดขยะมูลฝอยตามบ้านไปจนถึงการกำจัดขยะนิวเคลียร์ ปัญหาสิ่งแวดล้อมในระดับภายใน มาจากทัศนคติ ทำลายหรือควบคุมธรรมชาติของมนุษย์ ทำให้เกิดวัฒนธรรมที่แบ่งแยก เชื่อว่าเฉพาะมนุษย์เท่านั้นที่มีสิทธิดำรงอยู่ จึงทำลายสิ่งอื่นและมีความคิดว่ามนุษย์อยู่สูงกว่าสิ่งอื่น มีข้อเสนอแนะการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมจากขบวนการนี้ว่า

(1) การพัฒนาเศรษฐกิจต้องพร้อมกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม ที่มีองค์ประกอบ คือ สิ่งแวดล้อม ผู้หญิง และประชากร ดังนั้น ผู้หญิงจึงต้องมีส่วนร่วม โดยเฉพาะในการตัดสินใจ รวมทั้ง คำนียามของการพัฒนาที่เปลี่ยนไปเป็นแบบผู้หญิง คือ เป็นการพัฒนาที่ถือเอาคนเป็นสำคัญ

(2) การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจต้องใช้ข้อดีของระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิม เชิดชูมนุษย และธรรมชาติ ภูมิปัญญาชาวบ้าน โดยเฉพาะในกลุ่มผู้หญิงมาผสมผสานกับเทคโนโลยีแบบใหม่ ที่ เสริมบทบาทผู้หญิงมากกว่าทดแทน

(3) ส่งเสริมให้ผู้หญิงมีส่วนร่วม และมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อม สร้างอำนาจของผู้หญิงและชายให้สมดุลกันในสังคมตั้งแต่ระดับครอบครัว ชุมชนและ ประเทศชาติ โดยเฉพาะอำนาจในการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

(4) มนุษย์ต้องพัฒนาจิตสำนึกว่า มนุษย์กับธรรมชาติต้องพึ่งพาอาศัยกัน หากทำลาย ธรรมชาติก็เท่ากับทำลายมนุษย์ด้วยกันเอง หากปกป้องธรรมชาติก็เท่ากับปกป้องมนุษย์นั่นเอง ดังนั้นต้องพัฒนาโลกและสังคมแบบผู้หญิงเป็นศูนย์กลาง การพัฒนาเศรษฐกิจควรเป็นเรื่องพออยู่ พอกิน การแสวงหาความรู้ทางวิทยาศาสตร์และการประยุกต์ใช้ต้องกระทำโดยเคารพต่อธรรมชาติ การพัฒนาแบบนี้ผู้หญิงเหมาะสมที่สุดเพราะผู้หญิงง่ายที่จะหวนกลับไปสู่ธรรมชาติ หากผู้หญิงมี อำนาจในการจัดการทรัพยากร ปัญหาสิ่งแวดล้อมจะลดลง

กาญจนา แก้วเทพ (2541) ได้วิเคราะห์ถึงกลไกการแก้ไขปัญหามลพิษสิ่งแวดล้อมโดยผู้หญิงว่า หากแก้ปัญหามลพิษด้วยตนเองผู้หญิงจะไม่มีพลังเพียงพอ มีความจำเป็นต้องรวมกลุ่มกันตั้งแต่ระดับ หมู่บ้านจนถึงระดับโลก บทบาทขององค์กรสตรีที่โดดเด่นมี บทบาทของขบวนการเข้มแข็งสีเขียวเพื่อ พิทักษ์โลกและสตรีในประเทศเคนยา โดยสภาสตรีแห่งชาติเคนยา มีหน้าที่ปลูกต้นไม้เพื่อ แก้ไขปัญหาการทำลายป่าและจัดโอกาสให้สตรีได้เป็นผู้นำที่มีความสามารถและมีความคิดริเริ่ม สร้างสรรค์ ขบวนการเข้มแข็งสีเขียวจะมุ่งถ่ายทอดเทคโนโลยีจากผู้เชี่ยวชาญไปสู่ชาวบ้านเพื่อให้ ชาวอาราย่อยสามารถเป็นเกษตรกรที่รักษาป่าและธรรมชาติไปพร้อมกัน (Johan Galtung, 1986 pp.75-80.) แต่การที่ผู้หญิงจะดำเนินการได้ต้องมีบทบาททั้งในเชิงผู้ดูแลและผู้ป้องกัน ไม่สามารถ จัดการได้เพียงลำพัง ดังนั้นการเมืององค์กรและเครือข่ายที่ประสานงานตั้งแต่ระดับท้องถิ่นถึงระดับชาติ และระดับโลกจึงเป็นสิ่งจำเป็น

สตรีกับการจัดการสิ่งแวดล้อมในปัจจุบัน

(1) สิ่งแวดล้อมในบ้านพักอาศัย

จากการศึกษาพบว่าร้อยละ 40 ของบ้านในประเทศไทยยังขาดคุณภาพด้านสุขลักษณะ สะท้อนถึงปัญหาว่า ยังมีได้มีการจัดสิ่งแวดล้อมในบ้านให้เหมาะสมและเสริมสร้างสุขภาพให้แก่ สมาชิกครอบครัวให้ดีเท่าที่ควร โดยเฉพาะในเรื่องความสะอาดทั้งภายในบริเวณนอกบ้าน การเก็บ

และกำจัดขยะอย่างถูกวิธี เพื่อป้องกันการเพาะเชื้อโรค แมลงและสัตว์นำโรคอื่น ๆ การจัดถึงของภายในบ้านให้เป็นระเบียบสวยงาม ทำให้บ้านมีแสงสว่างเพียงพอและอากาศถ่ายเท การระมัดระวังมลพิษทางควัน (ไฟ) , กลิ่น(ขยะและสิ่งปฏิกูล)และเสียง (วิทยุ, โทรทัศน์ ฯลฯ) ไม่ให้เกิดขึ้น รวมทั้งการปลูกต้นไม้ให้ร่มรื่นและรักษาบริเวณรอบบ้านให้แห้ง สะอาด ปราศจากน้ำเสียและสิ่งปฏิกูล การปรับปรุงแก้ไขปัญหานี้เป็นหน้าที่ของสมาชิกทุกคนในครอบครัวและสตรีควรเป็นผู้นำในเรื่องนี้ โดยทำตัวเป็นตัวอย่างและชักจูงให้สมาชิกทุกคนในบ้านร่วมมือกันปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้องได้

(2) สิ่งแวดล้อมนอกบ้านอัน ได้แก่ มลภาวะต่าง ๆ ทั้งมลพิษทางน้ำ อากาศ ขยะมูลฝอย และสิ่งปฏิกูล และสารพิษต่าง ๆ ปัญหาเหล่านี้มีสาเหตุจาก การเพิ่มของประชากร การนำเทคโนโลยีเพื่อการผลิตมาให้มากขึ้น และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตที่มีการเพิ่มโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้น สตรีในฐานะครึ่งหนึ่งของประชากรทั้งหมด ย่อมมีส่วนเกี่ยวข้องกับ การสร้างปัญหาเหล่านี้โดยตรงด้วย แต่บทบาทของสตรีด้านการช่วยลดหรือป้องกันปัญหาเหล่านี้ยังมีน้อยมาก (นโยบายและแผนงานหลักสตรีระยะยาว.พ.ศ.2535-2554 : หน้า 8-20)

โดยสรุปจะเห็นได้ว่าแต่เดิมสตรีมีส่วนร่วมในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อม แต่การพัฒนาเศรษฐกิจทำให้สิ่งแวดล้อมถูกทำลายรวมถึงบทบาทของสตรีถูกทำลายไปด้วย ปัจจุบันสตรีไทยซึ่งเป็นครึ่งหนึ่งของประชากรทั้งหมดมีส่วนร่วมในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมน้อยมาก ดังนั้นต้องพัฒนาเศรษฐกิจพร้อมกับพัฒนาสิ่งแวดล้อม โดยส่งเสริมให้สตรีมีส่วนร่วมและมีอำนาจในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อม แต่สตรีไม่สามารถแก้ไขปัญหาโดยลำพังได้ ต้องจัดตั้งเป็นองค์กรเครือข่ายประสานงานกันและพัฒนาส่งเสริมศักยภาพสตรีด้วยจึงจะสามารถทำได้สำเร็จ ซึ่งข้อสรุปจากการทบทวนวรรณกรรมข้างต้นนี้จะสามารถนำไปใช้อธิบายและวิเคราะห์ถึงแนวคิด และวิธีการสร้างเครือข่ายและวิวัฒนาการของเครือข่ายในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของผู้นำสตรีในการศึกษาครั้งนี้ได้

4. แนวคิดเครือข่ายสังคม

เครือข่ายสังคม หมายถึง สายใยความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งกับบุคคลอื่นอีกหลายคนในสังคม โดยต้องมีการปฏิสัมพันธ์ การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร เครื่องใช้ อาหาร การบริการระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคลทั้งที่เป็นกลุ่มไม่เป็นทางการ องค์กรทางสังคม และโครงสร้างทางสังคม ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกันของบุคคลต่าง ๆ ที่อยู่ในเครือข่ายสังคมนั้น เป็นความสัมพันธ์ทุกด้านที่บุคคลทั้งหมดในเครือข่ายสังคมมีต่อกันทั้งในด้าน

ของระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง สุขภาพอนามัย ฯลฯ ส่วนพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมขึ้น ได้แก่ การพบปะเชื่อมโยงกัน การปรึกษา การช่วยเหลือกัน เป็นต้น เครื่องข่ายสังคมของบุคคลหนึ่ง ๆ เปรียบเสมือนสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคลนั้นๆ และขณะเดียวกันบุคคลนั้นก็เปรียบเสมือนส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อมทางสังคมของบุคคลอื่นๆ ในเครือข่ายสังคมซึ่งมีผลกระทบต่อพฤติกรรมของผู้อื่นด้วยเช่นกัน (Mitchell, 1969 อ้างในพิมพ์วิทย์ ปริดาสวัสดิ์, 2536 : หน้า 346-347) ลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมที่ใช้เป็นกรอบในการวิเคราะห์เครือข่ายสังคมมี 4 ลักษณะ คือ

(1) ความสัมพันธ์ที่มีความหลากหลาย อันเนื่องมาจากบทบาทที่มีอยู่ในสังคม

ลักษณะของความสัมพันธ์แบบนี้สามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีบทบาทเพราะในเครือข่ายสังคมนั้น จะประกอบไปด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันตามบทบาทหรือหน้าที่ของแต่ละคนหรือคู่ความสัมพันธ์มีอยู่ ซึ่งแต่ละคนนั้นมิได้มีเพียงบทบาทเดียว หากแต่มีหลายบทบาทที่จะต้องสวมในชีวิตประจำวัน เช่น บทบาทแม่บ้าน บทบาทของประธานคณะกรรมการหมู่บ้านต่างๆ เป็นต้น ดังนั้นบุคคลสองคนอาจมีความสัมพันธ์กันได้ ทั้งในบทบาทเดียวหรือหลายบทบาทประกอบกัน เรียกได้ว่าเป็นความสัมพันธ์เชิงเดี่ยวและความสัมพันธ์เชิงซ้อน

(2) ความสัมพันธ์ที่อยู่บนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยน

ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในเครือข่ายสังคม บางครั้งอาจเป็นไปตามทฤษฎีของการแลกเปลี่ยน เพราะบุคคลไม่เพียงแต่ทำตามบทบาทหน้าที่ที่คาดหวังในสังคม หรือตามบรรทัดฐานที่ได้รับอบรมการถ่ายทอดมาเท่านั้น แต่ยังอยู่บนพื้นฐานของการรับรู้และการตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนกันระหว่างคู่ความสัมพันธ์ ทั้งในด้านวัตถุและจิตใจ เช่น สิ่งของ ความช่วยเหลือต่าง ๆ หรือบุญคุณที่ต้องตอบแทนในภายหน้า โดยที่ตัวบุคคลเป็นผู้ตัดสินใจเองในการที่จะเลือก หรือมีพฤติกรรมอย่างอื่น หรือแลกเปลี่ยนอะไรกับอีกบุคคลหนึ่ง เช่น ความเป็นเพื่อนอาจเป็นได้ทั้งเรื่องของความรัก การให้ของขวัญ ก็อาจเลือกแลกเปลี่ยนในเพียงบางสิ่งบางอย่างซึ่งกันและกันเท่านั้น ทั้งนี้โดยคำนึงถึงความเหมาะสมหรือความพอใจที่จะได้จากการแลกเปลี่ยนนั้น ๆ ด้วย

(3) ความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันและไม่เท่าเทียมกัน

ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคล ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนนั้น สามารถก่อให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะร่วมมือกัน หรือแข่งขันกันระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคน อีกทั้งก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนที่สมมูลย์กัน และไม่สมมูลย์กันขึ้นด้วย ซึ่งหมายถึงการได้รับผลประโยชน์จากกันและกัน ทั้งในลักษณะที่เท่าเทียมกันและไม่เท่าเทียมกัน โดยฝ่ายหนึ่งอาจจะได้รับมากกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง

(4) ความถี่และระยะเวลาของความสัมพันธ์

ความถี่หรือความบ่อยครั้งของความสัมพันธ์นั้น เป็นปัจจัยที่นำไปสู่คุณภาพของความสัมพันธ์ในลักษณะการเกิดความสัมพันธ์เชิงซ้อน และในทำนองเดียวกันความถี่หรือความบ่อยครั้งของความสัมพันธ์ ก็เป็นผลเนื่องมาจากความสัมพันธ์เชิงซ้อน ความสัมพันธ์และความมีอิทธิพลต่อกันและกันในด้านพฤติกรรมนั้น จะขึ้นอยู่กับความถี่หรือความบ่อยครั้งของการพบปะสัมพันธ์กัน ประกอบกับขึ้นอยู่กับเวลาที่เวลาของความสัมพันธ์ด้วย

นอกจากเกณฑ์ต่าง ๆ ทั้ง 4 เกณฑ์ ซึ่ง โบเชแวง (Boissevain, 1974 อ้างในพิมพ์วิทย์ ปริดาสวัสดิ์, 2536) เสนอว่าเป็นลักษณะของความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายสังคมแล้ว โบเชแวง ยังได้เสนอต่อไปอีกว่า สิ่งที่จะต้องวิเคราะห์ร่วมไปด้วยคือลักษณะโครงสร้างของเครือข่ายซึ่งได้แก่

(1) ขนาดของเครือข่าย

เมื่อจะศึกษาเครือข่ายสังคม มักเกิดปัญหาขึ้นว่าขนาดของเครือข่ายควรจะครอบคลุมบุคคลมากน้อยเพียงใด โดยทั่วไปนักวิชาการส่วนมากมักยึดถือเอาเฉพาะเครือข่ายซึ่งประกอบด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์กันจริงๆ และไม่คำนึงถึงบุคคลที่มีแนวโน้มที่จะมีความสัมพันธ์กันภายหลัง หรือที่อาจเรียกว่า “เครือข่ายแฝง” แต่ในกรณีนี้ โบเชแวงเห็นว่า ควรรวมเอาบุคคลที่มีแนวโน้มว่าจะมีความสัมพันธ์กันในภายหลังเข้าไว้ด้วยกัน มิฉะนั้นการวิเคราะห์เครือข่ายสังคมจะได้คำตอบที่ไม่สมบูรณ์

(2) ความหนาแน่นภายในเครือข่าย

หมายถึง ระดับซึ่งสมาชิกหรือบุคคลในเครือข่ายมีความสัมพันธ์และแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน ในเชิงของการติดต่อสื่อสารทั้งในด้านปริมาณและชนิดของข้อมูล ตัวอย่างเช่น การติดต่อสัมพันธ์กันในทุกรูปแบบทั้งในด้านการให้คำแนะนำ การนิเทศ ฯลฯ ระหว่างประชาชนที่อยู่อาศัยในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ซึ่งทุกคนในหมู่บ้านรู้จักกันหมด ไม่ว่าจะอะไรจะเกิดขึ้นในหมู่บ้านคนในหมู่บ้านทราบทั่วถึงกันหมด ลักษณะหมู่บ้านดังกล่าวมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในเรื่องบรรทัดฐานและค่านิยมร่วมกัน

(3) ความเกี่ยวพันภายในเครือข่าย

ความเกี่ยวพันกันในเครือข่ายสังคมสามารถวัดได้จากความแนบแน่น ซึ่งหมายถึง สายสัมพันธ์ของบุคคลที่อาจเกิดขึ้นหรือได้เกิดขึ้นจริง และการเข้าถึง ซึ่งหมายถึง จำนวนของบุคคลภายในเครือข่ายโดยประมาณที่เชื่อมโยงบุคคลสองคนเข้าด้วยกันในระยะที่ใกล้ที่สุด เช่น นาย ก. ต้องการปรึกษา นาย ข. แต่ต้องผ่านนาย ค. และนาย ง. ตรงกันข้าม นาย ก. สามารถปรึกษา นาย จ. ได้โดยตรงแสดงว่า นาย จ. เข้าถึง นาย ก. ได้มากกว่า นาย ข.

(4) ตำแหน่งของบุคคลในเครือข่าย

ยิ่งบุคคลในเครือข่ายอยู่ใกล้บุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากเท่าใด บุคคลนั้นก็ยังสามารถ

สื่อสารกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางได้ดีมากเท่านั้น ตำแหน่งและสถานภาพของบุคคลจะแสดงให้เห็นถึงระดับและโอกาสของการติดต่อกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลาง

(5) กลุ่มของความสัมพันธ์ในเครือข่าย

กลุ่มเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่าย ซึ่งสมาชิกในกลุ่มมีความสัมพันธ์กันค่อนข้างสูง มีความใกล้ชิดกันเป็นพิเศษมากกว่าบุคคลที่เหลือในเครือข่าย กลุ่มจึงเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่าย ซึ่งมีสัดส่วนของความสัมพันธ์ภายในสูงกว่าความสัมพันธ์ภายนอกกลุ่ม จากแผนภูมิที่ 8 แสดงให้เห็นถึงเครือข่ายที่ประกอบด้วยกลุ่มสองกลุ่มคือ กลุ่ม ก ข ค และกลุ่ม ง จ ฉ การคงอยู่ของบุคคลภายในกลุ่มแต่ละกลุ่มก่อให้เกิดอิทธิพลซึ่งกันและกันภายในกลุ่มอย่างแน่นแฟ้น (Boissevain, 1974 อ้างในพิมพ์วัลย์ ปรินดาสวัสดิ์, 2536 : หน้า 360)

โดยสรุปจะเห็นได้ว่า การปฏิสัมพันธ์ การแลกเปลี่ยนข้อมูล หรือวัตถุประสงค์ต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งกับบุคคลอื่นอีกหลายคนก่อให้เกิดความสัมพันธ์กันเป็นเครือข่าย สังคมที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของบุคคล ปัจจัยที่ก่อให้เกิดเครือข่าย คือ พฤติกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทุกด้านของบุคคลที่มีต่อกัน ข้อสรุปดังกล่าวนี้จะสามารถนำไปใช้อธิบายและวิเคราะห์ถึงวิธีการสร้างเครือข่ายและวิวัฒนาการของเครือข่ายในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของผู้นำสตรีในการศึกษาครั้งนี้ได้

5. แนวคิดการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมคือ กระบวนการที่ประชาชนเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในทุกขั้นตอนของการพัฒนาชุมชน เกิดขึ้นในสามระดับคือ ระดับแรกเป็นการเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องด้วยการให้อย่างเดียว ระดับที่สูงขึ้นมาอีกระดับหนึ่งคือการเริ่มรวมตัวเป็นกลุ่มเพื่อทำงานร่วมกัน และการมีส่วนร่วมในระดับสูงสุดคือการทำงานที่ประชาชนตระหนักแน่ชัดว่าต้องเป็นผู้ควบคุมสถานการณ์ที่มีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของเขาได้ (พัชนี นาถประชา และอเล็กซานดรา สตีเฟน: หน้า 2)

ไพรัตน์ เดชะรินทร์(2534 : 843)กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนานั้นจะต้องเกี่ยวข้องกับเรื่องต่อไปนี้

- (1) ร่วมศึกษาปัญหาสาเหตุของปัญหาและความต้องการของชุมชน
- (2) ร่วมคิดสร้างรูปแบบการพัฒนาเพื่อแก้ปัญหาและสนองความต้องการของชุมชน
- (3) ร่วมกำหนดทิศทาง แผนงาน โครงการ หรือกิจกรรม
- (4) ร่วมการตัดสินใจในการใช้ทรัพยากรที่มีจำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนร่วม

(5) ร่วมบริหารงานพัฒนาทั้งสติปัญญา แรงงาน และทุนตามขีดความสามารถ รวมทั้งการควบคุม ติดตาม ประเมินผล และซ่อมบำรุงรักษาผลที่เกิดจากการทำกิจกรรมนั้น

อคิน รพีพัฒน์ (2531 : 49-50) ได้เสนอว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนภายใต้สภาพสังคมชนบทไทยพิจารณาได้ 2 ลักษณะ คือ

ลักษณะการเข้าร่วมกิจกรรมพัฒนาชนบทของประชาชนด้านต่าง ๆ ได้แก่ การค้นหาปัญหาจัดลำดับของปัญหาและสาเหตุแห่งปัญหา หาแนวทางการแก้ปัญหาและดำเนินกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหาที่ ประเมินผลการพัฒนา

ลักษณะเงื่อนไขการเข้าร่วมกิจกรรม ว่า การที่ประชาชนเข้าร่วมกิจกรรมพัฒนาชนบทนั้น เพราะเงื่อนไขเหล่านี้หรือไม่ เกรงใจ ถูกบังคับ หรือมีสิ่งจูงใจเฉพาะหน้า เข้าใจและยอมรับวัตถุประสงค์ของการพัฒนานั้น เห็นว่ากิจกรรมดังกล่าวก่อให้เกิดประโยชน์ระยะยาวแก่ตนเองและประชาชน อย่างไรก็ตาม ในมิติของการตรวจสอบประเภทของการมีส่วนร่วมของประชาชนในกิจกรรมพัฒนานั้น อาจทำได้หลายแนวทาง เช่น พิจารณาจากการตัดสินใจ การร่วมมือของประชาชนในกิจกรรมพัฒนาชุมชน และการคาดการณ์ล่วงหน้าถึงการจะได้รับประโยชน์จากการเข้าร่วมกิจกรรมนั้น ๆ

โดยสรุปจะเห็นได้ว่า การมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการที่ประชาชนมีส่วนเกี่ยวข้องในทุกขั้นตอนของการพัฒนาชุมชน ลักษณะการเข้าร่วมกิจกรรมมีตั้งแต่การร่วมคิด ร่วมตัดสินใจจนถึงร่วมบริหารงาน ร่วมติดตามผล และเงื่อนไขการเข้าร่วมกิจกรรมมีแรงจูงใจและยอมรับว่ากิจกรรมดังกล่าวก่อให้เกิดประโยชน์ระยะยาวแก่ตนเอง ซึ่งแนวคิดการมีส่วนร่วมนี้จะสามารถนำไปใช้อธิบายและวิเคราะห์ถึงวิธีการในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของผู้นำสตรีในการศึกษาครั้งนี้ได้

6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้หญิงกับการจัดการสิ่งแวดล้อมในประเทศไทย

กชกร อนุชา (2537 : หน้า 5) ได้ศึกษาไว้ในรายงานการวิจัยเรื่องผู้หญิงชนบทกับสิ่งแวดล้อมว่า บทบาทผู้หญิงที่เป็นผู้จัดการทรัพยากรธรรมชาติและดูแลรักษาสิ่งแวดล้อมนั้นเป็นที่ยอมรับกันมากขึ้นเมื่อองค์การสหประชาชาติได้กำหนดทศวรรษแห่งสตรีขึ้นระหว่างปี ค.ศ.1975-1985 (พ.ศ.2518-2528) ธรรมชาติการดำเนินชีวิตของคนชนบท การรวมกลุ่มเพื่อทำกิจกรรมด้านการเกษตรเป็นกุญแจสำคัญที่ทำให้สตรีสามารถดำเนินการรวมกลุ่มเพื่อการอนุรักษ์

ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดี เช่น กรณีป่าชุมชนที่กิ่งอำเภอสิลาแดง อำเภอปัว จังหวัดน่าน กลุ่มแม่บ้านในหมู่บ้านได้หารายได้เสริมด้วยการทอผ้า กิจกรรมนี้ช่วยบรรเทาการตัดไม้เถื่อนแม้ว่าเป็นทางอ้อมก็ตาม ปัจจุบันสตรีไทยในชนบทมีบทบาทมากขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการเกษตร โดยร้อยละ 55 ของแรงงานภาคเกษตรเป็นสตรี (พึงพิศ ดุลยพัชร, 2528 : หน้า 28)

ม.ร.ว.นริศรา จักรพงษ์ (2539 : หน้า 128) ได้ศึกษาไว้ในรายงานการวิจัยเรื่องผู้หญิงชนบทกับสิ่งแวดล้อม ว่า ผู้นำสตรีส่วนใหญ่จะนำความรู้เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมไปใช้ประโยชน์ต่อตนเองในอัตราที่สูง แต่การถ่ายทอดความรู้ให้บุคคลในครอบครัวจะน้อยและน้อยลงไปอีกในการเผยแพร่ต่อผู้อื่น ทำให้ความรู้ที่ได้รับอยู่ในวงจำกัดคือตนเองเท่านั้น ซึ่งเป็นเรื่องที่หน่วยงานด้านการจัดอบรมควรพิจารณา เพื่อให้การจัดอบรมมีผลกว้างขวางมากที่สุด ผู้นำสตรีมองว่าผู้มีบทบาทในการรักษาสิ่งแวดล้อมที่สำคัญคือ ชาวบ้านและเจ้าหน้าที่รัฐ ผู้นำชุมชน ส่วนผู้ประกอบการ ผู้นำสตรีมีความเห็นว่าบทบาทในการรักษาและแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมน้อยมาก ซึ่งถ้าเมื่อใดที่หลักการที่ว่า ผู้ก่อมลภาวะ ผู้นั้นเป็นผู้จ่าย มีผลบังคับใช้ในทางปฏิบัติ คงต้องมีการอธิบายในเรื่องนี้ในระดับชุมชนให้มีความเข้าใจ ส่วนบทบาทของผู้นำสตรีในกรณีที่เกิดวิกฤติด้านสิ่งแวดล้อมพบว่ามีจำกัดมาก คือส่วนใหญ่ไม่มีส่วนร่วมไม่ว่าจะในฐานะผู้ต่อต้าน ผู้สนับสนุน ผู้แก้ไขปัญหาหรือผู้เรียกร้องก็ตาม แต่จากการศึกษาพบว่าผู้นำสตรีมีความตื่นตัวที่ระดับการรับรู้ และการทดลองปฏิบัติซึ่งถ้าแนวโน้มนี้ดำเนินต่อไปก็น่าจะปรับเข้าสู่การมีส่วนร่วมมากขึ้น วิธีหนึ่งที่จะช่วยให้กระบวนการนี้เป็นไปได้คือการตั้งเครือข่ายสำหรับสตรีเพื่อร่วมมือกันรักษาสิ่งแวดล้อม

ประสาน ตั้งสิกบุตร (2542 : หน้า 135-138) ได้ศึกษาไว้ในสตรีกับการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในภาคเหนือตอนบน ถึงการใช้ทรัพยากรและการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมในชุมชนว่า มีกระบวนการใช้ทรัพยากรบนพื้นฐานความต้องการที่จำเป็น ค้นหาและเลือกสรรทรัพยากรที่มีปริมาณเพียงพอเพื่อเลือกใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างคุ้มค่า มีเครือข่ายที่ร่วมกันจัดการสิ่งแวดล้อมในชุมชนเพื่อให้ระบบนิเวศที่เชื่อมโยงกันมีคุณภาพดีขึ้น โดยการส่งผ่านประสบการณ์และความรู้ไปหากันอย่างต่อเนื่อง มีวิธีการจัดการสิ่งแวดล้อมโดยใช้ประเพณีพื้นเมืองของชุมชนตนเองถ่ายทอดและถือปฏิบัติปรับให้เข้ากับสังคมสมัยใหม่ ในขณะที่สตรีมีภาระหนักยิ่งขึ้นเพราะต้องทำงานหารายได้เลี้ยงครอบครัว สังคมไทยจึงควรสนับสนุนและช่วยเหลือพัฒนาสตรีเพื่อช่วยกันรักษาทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมให้เป็นพื้นฐานการพัฒนาที่ยั่งยืนคือ

(1) การพัฒนาส่วนบุคคลด้วยการให้ความรู้การจัดการสิ่งแวดล้อมในครัวเรือน การเพิ่มประสบการณ์และให้โอกาสสตรีได้ปฏิบัติงานเพื่อการจัดการสิ่งแวดล้อมด้วยตนเอง

(2) การพัฒนาในระดับชุมชนด้วยการให้โอกาสสตรีเข้าร่วมวางแผนการพัฒนา ติดตาม ประเมินการใช้ทรัพยากรและการจัดการสิ่งแวดล้อมในชุมชนด้วยตนเอง สร้างผู้นำสตรีให้เป็น ผู้ประสานงานเครือข่ายผู้หญิงในแต่ละครัวเรือนให้เป็นเครือข่ายในระดับชุมชน เพื่อให้เกิดความ ร่วมมือกันจัดการสิ่งแวดล้อมชุมชนโดยผ่านโครงสร้างระบบเครือข่าย กลุ่มผลประโยชน์ทาง เศรษฐกิจชุมชน สนับสนุนสตรีในการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ที่เน้นการปฏิบัติ การแก้ปัญหาและ การตัดสินใจเพื่อการจัดการสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

(3) การพัฒนาในระดับนิเวศวิทยาชุมชน ต้องส่งเสริมให้สตรีมีความรู้ ความเข้าใจ ระบบนิเวศวิทยาท้องถิ่นและการจัดการด้วยการเรียนรู้เรื่องท้องถิ่นและชุมชนศึกษา ให้สตรีเข้าร่วม พื้นฟูระบบนิเวศในท้องถิ่นด้วยตนเองและมีส่วนกำหนดนโยบายและการวางแผนในการใช้ ทรัพยากรธรรมชาติชุมชน ตลอดจนให้สตรีรวมกลุ่มกันระหว่างชุมชนเป็นเครือข่ายการใช้ ทรัพยากรในระบบนิเวศเดียวกัน อาทิ เป็นกลุ่มน้ำ เป็นป่าไม้ผืนเดียวกัน อยู่ในที่ราบเดียวกัน เป็นต้น โดยไม่ต้องคำนึงถึงพื้นที่การปกครองตามที่กระทรวงมหาดไทยกำหนด เพราะการแบ่งพื้นที่ ดังกล่าวไม่สามารถรวมเอาระบบนิเวศไว้ในพื้นที่เดียวกันได้ ดังนั้นสตรีจะต้องร่วมมือกันหา พันธมิตรที่จะรักษาระบบนิเวศกับชุมชนใกล้เคียงที่ใช้ร่วมกันเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศ หากไม่ร่วมมือ กันระบบนิเวศโดยรวมจะเสียหายไปได้

โดยสรุปจะเห็นได้ว่ามีผู้ศึกษาการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของสตรีไว้พบว่าสตรีใน ชนบทใช้ประเพณีของชุมชนในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อม แต่ผู้นำสตรีส่วนใหญ่นำความรู้ สิ่งแวดล้อมไปใช้ประโยชน์ต่อตนเองในอัตราที่สูงแต่ถ่ายทอดให้ผู้อื่นน้อย ผู้นำสตรีมีความเห็นว่า ชาวบ้าน เจ้าหน้าที่รัฐ ผู้นำชุมชน เป็นผู้มึบทบาทสำคัญในการแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม ส่วน ผู้ประกอบการมีบทบาทน้อยมาก ส่วนใหญ่ผู้นำสตรีมีส่วนร่วมในกรณีที่เกิดวิกฤติด้านสิ่งแวดล้อม ที่จำกัดมาก ไม่มีส่วนร่วมในฐานะผู้ต่อต้านหรือสนับสนุน แต่มีความตื่นตัว ดังนั้นจึงควรพัฒนา สตรีในระดับบุคคลให้เรียนรู้ท้องถิ่นและชุมชนศึกษาเพื่อการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อม พัฒนาใน ระดับชุมชนด้วยการให้สตรีร่วมวางแผนพัฒนา สร้างผู้นำสตรีให้เป็นผู้ประสานงานเครือข่ายจาก ครัวเรือนให้เป็นเครือข่ายชุมชนจะทำให้สตรีมีส่วนร่วมมากขึ้น ข้อค้นพบจากงานวิจัยข้างต้นนี้จะ สามารถนำไปใช้อธิบายและวิเคราะห์ถึงแนวคิด และวิธีการในการจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของ ผู้นำสตรีในการศึกษาครั้งนี้ได้